

PÉTER LÁSZLÓ

Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa?

(A népi demokratikus rendszer társadalmi gyökereiről szóló tanulmány második része.)

A tanulmány azzal a megállapítással kezdődik, hogy az Elbától keletre eső területek szovjet katonai megszállása, a politikai intézmények szétzúzása és a szovjet hatalmi beavatkozás nélkül a kelet-európai népi demokráciák a második világháború után nem jöttek volna létre. De ezek a tényezők – folytatja a tanulmány – önmagukban még sem magyarázzák meg kielégítően a népi demokratikus rendszer keletkezését. A számításba jöhető, szükséges feltételek közül a tanulmány azokat a kelet-európai társadalom-fejlődésben gyökerező helyi körülményeket vizsgálja, amelyek a népi demokratikus rendszer megteremtésében szerepet játszottak. A kezdetleges gazdaság, a jobbágyrendszer és az autokratikus államhatalom szolgáltatták azt az évszázados alapot, amelyre a 19. században ráépültek azok a nyugat-európaiaktól eltérő intézmények és kiformalódtak azok a kelet-európai politikai tradíciók, amelyeknek a közreműködése a kommunista hatalomátvételt lehetővé tette. A tanulmány sorra veszi a kelet-európai társadalomfejlődés egy-egy jellegzetességét: az etatizmust megelőzően a „porosz utas” mezőgazdaságot és az egyoldalú iparszerkezetet.

Etatizmus

A kelet-európai katonai bürokratikus állam az újkorban aktívan beavatkozott a gazdasági életbe, főleg ott, ahol ezt a hadsereg érdekei megkövetelték. A 19. század folyamán a gazdaság jórészt felszabadult a régi bürokratikus béklyók alól. De az állam nem lett a modern gazdaság „éjjeliőre”. A magyar kormány 1867 után feladatának tartotta az ipar fejlesztését, sőt maga is mint tulajdonos vállalkozó lépett fel.

Neményi Ambrus, a pénzügyi bizottság előadója jegyezte meg egy pénzügyi felhatalmazási törvényjavaslat képviselőházi tárgyalása során, hogy „A költségvetés gazdasági vonatkozásai... nálunk számszerűsítettek, mint bárhol másutt. Mert Magyarországon az állam nemcsak

a legnagyobb vállalkozó és a legelső iparos, hanem vasutai és gyárai, üzemei és egyedárúságai révén egyúttal a legnagyobb fogyasztó és megrendelő is.” A kormány a kamatbiztosítással épült vasutakat már az 1880-as években államosította. Volt az államnak vas- és gépgyára, és voltak dohánygyárai és szeszfőzdéi stb. Az agrárius gróf Károlyi Sándor panaszkodott is 1897-ben, hogy a kormánypárt részben „állami szocialistákból” áll.

Az agrárszektorban az állam érdekeltsége még erősebb volt, mint az iparban. Hatalmas ingatlanok (korona-javak) tulajdonosaként gazdálkodott az állam: voltak uradalmi, ménestelepei, erdei, baromfitelesztő- és selyemhernyótelepei. A kormány mintagazdaságain, tanácsadó hálózatán, hitel- és értékesítési szövetkezetein keresztül a legkülönbözőbb gyakorlati segítséget nyújtotta (főleg a rendkívüli munkabírási Darányi Ignác miniszterségének az idején) a gazdálkodóknak.

A Földművelésügyi Minisztérium állítólag 240 ezer eperfát ültetett szerte az országban csupán 1898-ban. Darányi miniszter meghívására az 1902-ben Magyarországra látogató angol mezőgazdák ámuldoztak azon, hogy a magyar östermelő elvárja, hogy helyette az állam kezdeményezzen.

Sok minden tetszett abból a látogatóknak, amit a minisztériumi tisztviselők az állami segítség példáiból nekik bemutattak. A szövetkezet eszméjét különösen érdekesnek találták: az kiiktatná a kereskedőt (*the middle man*). De hát – jegyezték meg – ha a kormány vállalkozónak csapna fel az adózó polgárok pénzéből, azt Angliában kommunizmusnak bélyegeznék. Az államot eszményítő magyar liberális etatisták ettől egyáltalán nem tartottak, ők magát az államot azonosították a haladással és a liberalizmussal, szembeállítva azt az elmaradott, reakciós társadalommal, mint például Beksics Gusztáv.

A gazdasági élet militarizálása az első világháború idején az állami hatalom nagyfokú kiterjesztését vonta maga után. Bevezették a hadiszolgáltatásokat (személyi és dologi), katonai felügyelet alá helyezték az iparüzemeket, maximálták az árakat, felvásárlási monopóliumokat

rendeltek el, állami hitelszervezetet állítottak fel, bevezették a jegyrendszert, rekviráltak a lakosságtól stb.

A már agyonszabályozott magántulajdon-rendszert a Tanácsköztársaság könnyűszerrel, rendeleti úton eltörölte: köztulajdonba vette az iparvállalatokat, a nagy- és középbirtokot; a gazdasági élet irányítása pedig (elvben legalábbis) a Népgazdasági Tanács alá került.

A Tanácsköztársaság bukása után helyreállt a magántulajdon-rendszer és a békegazdálkodásra való átállás a Bethlen-i konszolidáció éveiben csökkentette az állami beavatkozás mértékét. De más tényezők ezzel a folyamattal szemben érvényesültek: az ország területének az összezsugorodása, az autarkias gazdaságpolitika, a külföldi kölcsönök és az 1929-es gazdasági válság mind különböző formában az állami beavatkozás kiszélesítését vonták maguk után. Az olasz és a német fasizmus hatására a harmincas években – főleg Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején – a korporatív állam etatista eszméi kezdtek a magyar gazdasági életben érvényesülni.

A második világháború idején a honvédelemnek (a hitleri hadigépezetnek) a szolgálatába állított és „zsidótlanított” magyar gazdaság minden szempontból kötött rendszerre tért át. A nyersanyag beszerzése, ára, a bérek, az elosztás, a fogyasztói árak mind állami csúcsszervek szabályozása alá került. A hadműveletek befejezése után az állam „lehelt lelket” visszafizethetetlen bankkölcsönökön keresztül az iparba. Ez már etatizált ipar volt. A bankok állami ellenőrzésbe vétele, a Gazdasági Főtanács felállítása és a bányák államosítása (még 1945-ben) egyéb intézkedésekkel együtt megteremtette a magyar ipar és kereskedelem „fojtogató szabályozásának” a kereteit.

E gazdaságpolitika a korábban kialakult etatista kormányzati hagyományok szerves folytatásának tekinthető. A közvélemény egy része elvárta a fokozódó állami beavatkozást és helyeselte a tervgazdálkodást. A városi magántőkés rendszernek a Baloldali Blokkban tömörült pártok követelésére keresztülvitt likvidációja minden megrázkódtatás, a legkisebb intézményes ellenállás nélkül zajlott le.

A mezőgazdasági termelés is állami segítséggel indult meg 1945-ben. A „műveléskényszer”, a kötelező beszolgáltatások rendszere és az árdrágítók ellen hozott szigorú rendszabályok sok más intézkedéssel együtt átmenetet képeztek a vidéki gazdaság 1945 előtti és az 1948 utáni állami irányítási rendszere között.

Az etatista gazdaságpolitika útja kisebb előreugrásokkal és kitérőkkel vezetett Darányi Ignáctól Gerő Ernőig.

Az állami beavatkozás mértéke a gazdasági életbe a 20. században Nyugat-Európában is megnőtt és a 2. világháború után mindenütt megerősödtek a szocialista pártok. A nyugat-európai kormányok államosították a termelési eszközök egy részét, létrejött a „vegyes” gazdasági rendszer, a teljes foglalkoztatottság és a jóléti állam. De mindez radikálisan különbözött attól az etatista folyamattól, amelynek során az állam Kelet-Európában fokozatosan magába olvasztva, mintegy felszámolta a magánkezdeményezésen alapuló társadalmat.

Nyugat-Európában a hatalommal rendelkezők az állam parlamentáris intézményei miatt sokkal nagyobb mértékben függtek a kormányzattól, mint a parlamenti ellenőrzés nélkül adminisztráló kelet-európai politikai vezetők.

Alkotmányos intézmények

Elterjedt vélemény szerint a második világháború után a szovjet érdekszférába került kelet-európai országokban a nyugati parlamentáris demokrácia kifejlődését a leeresztett vasfüggöny és a hatalmi döntéssel bevezetett szovjet típusú népi demokrácia akadályozta meg. Lehet, hogy néhány esetben ez valóban így történt. De a kérdéshez az is szorosan hozzátartozik, és erről nem szól a fáma, hogy a liberális demokrácia az Elbától keletre 1945 előtt sehol nem létezett – még itt-ott sem, és még rövid időre sem.

A hatalom és a kormányzottak viszonya a kontinens keleti felén mindig is különbözött a nyugat-európaiktól.

A beneficiumon alapuló hűbéri rendszer nyugati, és a föld adományozásának a kelet-európai formái más és más típusú politikai intézményeket hoztak létre. Nyugaton a törvényhozást, az alkotmányos monarchiát és később a 19. században a parlamentáris rendszert. Az Elbától keletre a politikai intézmények két irányban fejlődtek.

Egyrészt kialakult az autokratikus (felelőtlen és arbitrárius) állami hatalom. Ennek klasszikus példája az orosz cárizmus volt. Másrészt rendi dualista alkotmányformák jöttek létre – főleg Közép-Európában (Lengyel-, Cseh-, Poroszországban és Magyarországon). Ezek közül a magyar bizonyult a legéletképesebbnek. Az autokratikus Habsburg fejedelmi hatalmat az azzal szemben álló rendek „prerogatívái” (kiváltságon és szokáson alapuló jogai) korlátozták.

Egységesülő állami jogrend helyett a jogi és politikai dualizmus (*Doppelpoligkeit*) szélsőséges formái alakultak ki. Ezek jól megfigyelhetők a megye és a Diéta eljárásjogi szokásaiban, de rányomták a bélyegüket a jogrend egészére. Az ősi magyar alkotmány a korona és az ország szimmetrikusan kapcsolódó, kölcsönösen elismert jogainak és kötelességeinek a szokásjogi gyűjteménye volt.

Erre épült rá – nyugati átvételként – 1848-ban és 1867-ben az állami jogrendet kialakító modern képviseleti alkotmány: a miniszteri ellenjegyzés, a kormány jogi felelőssége és a költségvetési jog intézményeivel. Az alkotmányosság modern formái mögött azonban a koronának a birodalmi nagyhatalmi státusával közvetlenül összefüggő autokratikus jogai (a hadsereg és a külügy terén) mint fejedelmi rezerváták fennmaradtak.

A korona és a nemzet jogai körüli vita jellemezte mindig a magyar alkotmányos életet és ezek a kérdések 1867 után is a politika központjában maradtak. A politikai életben domináló közjogi kérdés a régi *dietális tractatus* (a koronával időről időre történő egyezkedések) politikai hagyományának a folytatása volt. Nem jött létre parlamentáris kormányrendszer: nem érvényesült a többségi elv. Az uralkodó a törvényhozásnak egyenjogú része maradt. Ezenkívül elsősorban tőle függött, hogy kit állít a kormány élére és hogy milyen a kabinet össze-

tétele. A kormány megbízható, mameluk többséggel kormányzott és számíthatott arra, hogy – akár népszerű, akár nem – a korlátozott választójognak, a nyílt szavazásnak, a közigazgatási nyomásnak, valamint a felhasználható katonaságnak a segítségével parlamenti többséget a választás után is megtartja.

Egyetlen egyszer fordult elő – 1905 januárjában –, hogy a kormány (Gróf Tisza Istváné) választáson elbukott. Ebből alkotmányválság lett. Ez másutt nem fordult elő Kelet-Európában. A magyar alkotmányválságból pedig nem a parlament, hanem Ferenc József került ki győztesen. A Wekerle-kormány ugyan az új parlamenti többségből jött, de programjának feladása után nevezték csak ki és Wekerlétől az uralkodó az első adandó alkalommal megszabadult.

Nem érvényesült a többségi elv a magyar politikai rendszerben az időnként kormányokat buktató erős ellenzék obstrukciója miatt se. Az uralkodó és az országgyűlés között 1867 után kialakult alkotmányos egyensúlyt Tisza István parlamenti *coup d'état-ja* borította fel 1912-ben – az uralkodó és kormányának a javára.

Magyarország az első világháború kitörésekor távolabb állt a parlamentáris rendszertől, mint 40 évvel korábban. Az 1918-19. évi forradalmak nem hoztak létre parlamenti intézményeket. Az 1920-ban felélesztett régi parlament satnya intézmény maradt a kormányzó, a minisztérium és a hadsereg növekvő hatalma mögött. A magyar alkotmány a külföldi dinasztia trónvesztésével tulajdonképpen elvesztette funkciójának nagy részét. Az alkotmány utolsó darabkái a Szálasi-puccs nyomán végleg elenyésztek.

Az ország felszabadulása után 1944-45-ben választások nélkül új helyi képviseleti szervek és az új pártok küldötteiből álló Ideiglenes Nemzetgyűlés alakult. Novemberre a koalíciós kormány nemzetgyűlési választást írt ki. A választójog szélesebb, a választás titkosabb és szabadabb volt, mint 1945 előtt bármikor. A választás egyértelmű győztese a leadott szavazatok és mandátumok abszolút többségéhez jutó Kiszgazdapárt lett. De ez a győzelem az ország kormányzatára alig gyakorolt valami hatást. Egyáltalán nem érvényesült a többségi elv.

A parlamentáris rendszernek nem a szabad választás, hanem az a pró-bája, hogy érvényesül-e a választók akarata a kormány megalakításá-ban. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság vezetője, Vorosilov marsall nem járult hozzá, hogy a kormányt a számára nem kívánatos kiscgaz-dapárt vegye át; Ferenc Józsefhez némileg hasonlóan, a kormány kinevezését a választás kimenetelétől független feltételekhez, a koalí-ció fenntartásához kötötte. A győztes párt csak a kormányelnökséget kapta meg, de koalíciós partnerei (nemcsak a kommunisták) a kiscgaz-dapártot alig engedték a hatalmi pozíciók (belügyminisztérium, rend-őrség) közelébe.

Politikai érdekek érvényesültek és nem a parlamenti kormányzat alap-elvei. Mindebben csak a kiscgazdapárt és támogatói találtak kivetni valót. Pedig a parlamentáris rendszer nem abból áll, hogy a többségi elv csak akkor mérték, ha elfogadása éppen érdekünkben áll.

A belügyminisztérium és a rendőri szervek zömének folyamatos kom-munista kézben tartása a későbbi zökkenőmentes hatalomátvételnek nélkülözhetetlen előfeltétele volt. Ha a nem kommunista pártok politi-kusai valamennyire is a parlamenti kormányzat megkövetelte politikai moralitás alapján jártak volna el 1945-ben, az átmenet semmiképpen sem lett volna 1947-ben oly békés.

Másutt sem honosodott meg Közép- és Kelet-Európában a parlamenti kormányrendszer. Se a nyugati alkotmányos formákat átültető porosz, se a német birodalmi vagy az osztrák intézmények nem tekinthetők annak. Az autokratikus monarchiák összeomlásakor az első világhá-ború után létrejött államok új képviseleti intézményekkel indultak, de a parlamenti rendszerhez egyedül Finnország érkezett el.

Ott a parlamenti kormánnyal szemben az államcsíny kísérletek sorra elbuktak. A balti államokban, Lengyelországban és Ausztriában viszont ezek győztek. A Balkán félszigeten, már ahol ez létezett, a parlament csak korlátolt szerepet játszott. Albánia dinasztikus állam maradt. Németországban a weimari köztársaság intézményeinek és a

hadseregnek a kettős uralma állt fenn a hitleri diktatúra megteremtése előtt.

Liberális demokratikus elvekkel indult Masaryk elnök vezetése alatt a Csehszlovák Köztársaság. Az állampolgári szabadságjogok ott sokkal inkább érvényesültek, mint az Elbától keletre bárhol másutt. De a rendszer itt sem lehetett parlamentáris. Az ország lakosságának kisebbségét alkotó csehek politikusainak a lojalitása Tomas Masaryk felülről bevezetett elnöki demokráciájához szilárd volt. De a német, a magyar és részben a szlovák politikusok lojalitása az erősen centralizált állam alkotmányához – sőt magához az államhoz is – kétséges maradt.

A cseh pártok vezetőinek az állandó ötös bizottsága, a *petka* sajátította ki a parlament funkcióinak jó részét. Csehszlovákiában a két háború között semmiféle ellenzék nem juthatott kormányra.

A csehszlovák liberális demokratikus hagyomány mégis erősebb volt, mint másutt. Így a népi demokráciába való „békés belenövés” helyett Eduard Benesnek 1945-ben megint csak „felülről” bevezetett elnöki rendszere, demokratikus választások és *petka* típusú koalíciós politika előzményei után 1948 elején Prágában államcsínyre volt szükség a kommunista hatalom átvételéhez.

Lengyelországban évekig polgárháború dúlt. A megszálló hatóságok már 1945-ben kommunista vezetésű rendszert állítottak fel. Csak miután ez valamennyire megszilárdult, tartottak szabadnak alig mondható választásokat. Nem volt szabad választás 1945 után a balkáni országokban sem.

Először kinevezik a kormányt, aztán kiírják a választásokat az Elbától keletre – elsősorban azért, hogy a kormányzat törvényessége (legitimitása) erősödjék. Ez mindig így volt. Új jelenség viszont a második világháború óta, hogy a szavazó nem választhat jelöltek között, hogy a választás lebonyolítása teljesen a kormány közegeinek a kezében van, hogy a kormánynak nincs ellenzéke a parlamentben és, hogy

annak működése rövid, formális, vitamentes ülésszakokra korlátozódik.

Ámbár a népi demokratikus rendszer fenntartotta a parlamenti és a választott helyi tanácsok intézményeit a kormányhatalom és a helyi adminisztráció törvényességének formális biztosítékaként, a változások a Nyugatról átvett liberális intézmények nagyfokú lezüllesztését jelentették. Az alkotmányos formák gyengesége a közhatalom gyakorlásának diszkrecionális vonásaival függött össze szerte Kelet-Európában.

Diszkrecionális kormányzati rendszer

A politikai hatalmat mindenhol szabályok és konvenciók szerint gyakorolják – nem is lehet ezek nélkül a politikai hatalmat elképzelni. De a politikusok és államtisztviselők a gondjukra bízott polgárokkal különböző módon járhatnak el. Intézkedhetnek időtálló, társadalmilag elfogadott szokások alapján. Eljárhatnak általános (mindenkire vonatkozó), a lakosság aktív közreműködésével, nyilvános vita és parlamenti tárgyalás alapján meghozott és ebből adódóan valamennyire méltányosnak tartott törvények szerint.

Vagy eljárhatnak a hatalom gyakorlóitól egyoldalúan és rövid úton változtatható, nyilvánosan alig vitatott, kevésbé ismert, bizonytalan tartalmú, „egymást fejelő” miniszteri rendeletek, hivatali belső (titkos) utasítások alapján, amely a tisztviselő *szabad belátásának* – diszkreciójának – óhatatlanul tág teret enged.

Nem kevésbé fontos, hogy egy sérelmezett, adminisztratív határozattal szemben az egyén – a panaszos – fordulhat-e valahová jogorvoslatért? S ha igen, vajon ez a szerv a parlament által hozott törvényeknek érvényt szerző független bíróság-e vagy pedig az ügyében eljáró hivatalnok felettése-e – ugyanaz, aki a sérelmezett döntés meghozatalára alárendeltjének az utasítást esetleg eredetileg éppen kiadta. Nem oldották meg ezeket a problémákat a nagyobb, bonyolult, modern társadalmakban eddig sehol kielégítően.

De nem kétséges, hogy a liberális demokrácia rendszerében a közhatalom és az állam polgárának a viszonyában a parlament által hozott törvény összehasonlíthatatlanul nagyobb (az egyén életét aprólékos részletességgel behálózó) szerepet tölt be mint bárhol az Elbától keletre. Emitt a közhatalom és az egyén viszonyát emberemlékezet óta a diszkrecionális ügyintézés jellemezte. A nyugat-európai alkotmányosság és a kelet-európai autokrácia alapelvéből adódóan a *praesumptio jurist* az ellenkező oldalon fedezzük fel.

Amíg Angliában, Franciaországban, Hollandiában a köztisztviselő akkor intézkedhet, ha arra törvényes felhatalmazása van, addig a Német, a Habsburg- és az Orosz Birodalomban az egyén a tisztviselői döntést csak akkor sérelmezheti, ha őt a jog a *contentiosus* ponton kifejezetten védi. Ahol pedig nem, ott a tisztviselő szabadon, belátása szerint jár el (*nach freiem Ermessen*).

Az emiatt fenyegető hivatali önkény kiküszöbölése érdekében a német liberalizmus a jog és az autokratikus alapelv viszonyának megbolygatása nélkül felépítette a *Rechtsstaat* intézményeit. Hoztak a sajtó, gyülekezési, egyesülési és a rendőri ügyekre vonatkozó törvényeket, bevezették a modern helyi önkormányzatot és felállították a közigazgatási bíróságokat.

Az állampolgár így fontos ügyekben jogvédelmet nyert. De ahol őt pozitív jogszabály nem védte, továbbra is a kormány és a tisztviselő szabad belátása érvényesült. A *Rechtsstaat* intézményei a Habsburg-birodalom nyugati tartományaiban is gyökeret vertek, de már Magyarországon úgyszólván alig, másutt pedig még kevésbé.

A közhatalom és az egyén viszonyában a magyar kormányzati rendszer keresztül-kasul diszkrecionális volt. A magyar jog forrásainak két nagy csoportját a szokás és a miniszteri rendelet alkotta. Az országgyűlési törvénynek elsősorban a király és az ország viszonyában, azaz a közhatalom elosztásában, az alkotmányos egyensúllyal összefüggésben volt nagy szerepe.

A szokás és a törvény viszonya tisztázatlan maradt. Még a 19. században is sokan azt vallották, hogy a szokás, „e leghatalmasabban működ-

dő kútfő” adott a törvénynek kötelező erőt és fontos maradt a *tacitus consensus populi* törvényrontó szerepe mind a magánjogban, mind a közjogban. A Habsburg birodalmi szervezetre támaszkodó, rendkívül tág, szokásokon és monarchikus hatalmon alapuló miniszteri (korábban: dikasztériális) rendelet kiemelkedően nagy szerepet játszott a magyar jogban.

Az országgyűlési törvény nem egyszer (egy jogfenntartó nyilatkozat kíséretében) mindössze utólag szentesítette a már korábban hatalmi úton rendelettel bevezetett, a társadalmi viszonyokba beavatkozó intézkedést. Ez történt II. József reformjaival az 1790-es Diétán, a Bach-rendszer által oktrojált reformokkal az 1861-es Országbírói Értekezleten és 1867 után a parlamentben, a Fejérváry-kormány rendeleteivel 1906-ban.

Jellemző, hogy a polgári törvénykönyvből a felszabadulás előtt soha nem lett parlamenti törvény. Rendelettel vezették be 1849 után az osztrák törvénykönyvet, később pedig szokáson alapult Szilágyi Dezső évtizedekig ide-oda tologatott törvénykönyvtervezetének a bírósági használata. Polgári ügyben a bíró Magyarországon csak 1960. május 1. óta jár el (már egy teljesen hatalmát veszített) parlament által meghozott törvény alapján.

De még az alkotmányjog terén sem volt a törvénynek olyan nagy szerepe, mint azt a jogi dogmatika juristái 1945 előtt képzelték. Szokás rontotta le a megyei instrukciós rendszert – a régi alkotmány pillérét. A királyságot az 1918-19-es forradalmak után jogilag a kormány elnöke „restaurálta” egy, a hivatalok elnevezéseiről kiadott, rendelettel, odavetőleg. A belügyér diszkrecionális hatalmi köre Tóth Vilmos és Tisza Kálmán óta állandóan tágult. A tárca jelentőségére vet fényt már 1918 előtt, hogy a monarchiában a belügyminisztériumot a kormánypartot vezető miniszterelnök rendszerint magának tartotta fenn.

A törvény és a rendelet viszonyában a felszabadulás nem hozott új kormányzati elveket. Minisztériumi rendelettel osztottak földet, vonták fokozódó állami ellenőrzés alá a gazdasági életet, állították fel anyagi büntetőjogi rendelkezéseiben visszamenő hatállyal a népbíró-

ságokat. A Nemzetgyűlés, régi hagyományokat követve, utólag jóváhagyta e rendeleteket. Másutt is hasonlóan történt: Csehszlovákiában például az Ideiglenes Nemzetgyűlés 98 elnöki rendeletet (köztük a bankok és a nagyipar államosítását) 1946 februárjában minden vita nélkül utólag törvényesített.

A tisztviselői diszkrecionális hatalom volt a régi magyar közélet rákfenéje. Természetesen nőtt ki a patrimonialitásból és a jobbágyrendszerből. A szokás, az úzus volt az alapja a kiváltságokkal nem rendelkező lakosság földesúri és megyei alávetésének. A *Rechtsstaat* intézményeinek a megalkotása helyett a minisztériumi diszkrecionális hatalom Tisza Kálmán idején a megye hatalmát zsugorítva kiterébélyesedett.

Volt sajtótörvény és Budapesten sajtószabadság is (nemzetiségi területen már sokkal kevésbé). De a gyülekezési, az egyesületi jogot, a rendőri anyagi és eljárási jogot Magyarországon a törvényhozás soha nem szabályozta. Ehelyett a belügyminiszter és közegeinek a belátásán alapuló, egyoldalúan változtatható szokásjog fejlődött ki.

Súlyos következményekkel járt, hogy nem volt tisztviselői szolgálati pragmatika, de törvény mondta ki, hogy a felsőbb meghagyás szerint – esetleg törvényellenesen – eljáró tisztviselő mentesül az egyéni felelősség alól. A század végén felállított közigazgatási bíróság és a képviselő-választások feletti bíróság erőtlen fórumai a hivatali önkényt alig csökkentették. Még ha a törvény állampolgári jogokat biztosított is, például az 1868:44 tc. (a nemzetiségi egyenjogúságról), annak megsértőivel szemben a jogorvoslatra intézményes lehetőség nem nyílt.

Ráadásul sok esetben a törvény maga legalizálta, sőt növelte a tisztviselői diszkrecionális hatalmat – például a szolgabíróét és az alispánét, a gazda és cselédjének viszonyát eljárási szabályok nélkül rendező 1907-es törvényben. A kivételes intézkedésekről szóló törvény (1912), a kormány törvényfelfüggesztő, megyére kormánybiztost ráküldő hatalmának törvényes alapját erősítette. A sajtójog megszorításának, a deportálásnak és internálásnak az első világháború alatt

meghonosodott intézményeit az egymás után következő rendszerek sorra átvették és tökéletesítették.

A második világháború alatt gyakorlat lett a veszélyes ellenfelek és kiszemelt áldozatok internálása és az immár fél évszázad alatt gyökeret vert intézményes alapokon robbanásszerűen kitágult a hatósági diszkrecionális hatalom köre. A visszacsatolt területek polgárosítása, a háborús állapotok miatti és különösen a zsidóság elleni fasiszta intézkedések jelezték ezt a fejlődést. A csendőrség országos vagy Endre László Pest megyei garázdálkodása a lakosság megfélemlítésének kirívó példái voltak. A lakosság (beleértve a középosztályt is) elfogadta és lassan *hozzászokott* a megfélemlítés hatósági módszereihez.

1945-ben kevesen akadtak fenn azon, hogy Vas Zoltán közellátási kormánybiztos – a jó ügy érdekében – minden törvényes alap, sőt rendeleti korlátozás nélkül tevékenykedett a fővárosban. Eldöntötte, hogy a gazdálkodás kötött legyen-e vagy szabadpiaci, menesztett (esetleg letartóztatásukat rendelte el) „népellenes” vagy „reakciós” vállalati igazgatókat. A baloldali pártok híveit nevezte ki az elhagyott üzemek élére, internáltatott és a rendőrség keze közül szabadított ki embereket – „szabad belátása” szerint. Vas Zoltán nem volt népszerűtlen: még a politikai ellenfeleinek is imponált.

A földreform lebonyolításában is a tisztviselő személyes belátása volt a zsinórmérték. El kellett, hogy döntse a pártok képviselőivel egyetértésben, hogy például kinek a birtoka „úri” és kié „paraszti”, hogy ki mennyit és hol kap a kisajátított földekből. A kiadott kormányrendeletek is a hatósági diszkrecionális hatalmat növelték. Például a minisztertanács 8800-as rendeletét 1946-ból az árdrágítók ellen a vidéki apparátus még 1952-ben is kitűnően felhasználta a „kulákok korlátozására” (valójában felszámolására).

A népbíróági eljárás nemcsak a háborús bűnösökre, hanem azokra is kiterjedt, akik a háború alatt „népellenes” bűntettet követtek el, vagy „a nép- vagy a demokráciaellenes hírverés szolgálatába szegődtek”. Elítéltek embereket, mert „szidták a demokráciát”. A „reakciós” tiszt-

viselők B-listázása ugyancsak önkényesen történt és kitűnő eszköze volt a középosztály megfélemlítésének.

A nyilas vérengzések után, ezeknek megtorlására, 1945-ben felállított „demokratikus” rendőrség kirívó példáját adta a semmiféle jogrend alá nem vetett, pártcélokat szolgáló rendőrségi garázdálkodásnak. A rendőrség megfélemlítette a lakosságot, zaklatta, sőt durván eljárta a kommunisták politikai ellenfeleivel szemben. A politikai élet polarizálódott. Nem társadalmi reformok körül jegecesedett ki a politika főkérdése, hanem akörül, hogy fennmaradhat-e a rendőrségnek a baloldali pártok céljait előmozdító és közriadalmat keltő randalírozása.

Magyarországon, Csehszlovákiában és másutt a kommunista párt a fordulatot úgy csikarta ki, hogy „a demokratikus vívmányok védelme és továbbfejlesztése” érdekében „harcba vetette” támogatóit és a tömegakciókat mesterien koordinálta a rendőrségi megfélemlítés módszereivel. A párt így nagyobb megrázkódtatás nélkül felszámolta a koalíciós kormányzást és átvette a kizárólagos hatalmat. Döntő körülmény volt a jogállam kellékeinek a hiánya. Tóth Vilmos, a két Tisza és Keresztes-Fischer taposták a diszkrecionális hatalom ösvényét széles úttá, amelyen a kommunista párt a hatalomhoz érkezett.

Nyelvi és vallási megosztottság

A társadalom az Elbától keletre nyelvben, vallásban, kultúrában egymástól élesen elkülönülő közösségekből állt és e megosztottság nyomán a 19. századi polgárosodás idején egymással szemben álló nacionalista mozgalmak jöttek létre. Nyugat-Európában is volt nemzetiségi kérdés – a politikai élet perifériáján. De az Elbától keletre a rivális politikai nacionalizmusok vetélkedése adta majd mindenütt a politika alapszínét. Kelet-Európa nemzetiségi és vallási megosztottsága több szempontból egyengette a népi demokratikus átalakuláshoz vezető utat.

Először is azon keresztül, hogy a jogállam sok helyütt többek között azért sem jött létre, mert a hatalomra kerülő nacionalista politikai vezetők, 1918 előtt és azután, az uralkodó nemzet nyelvét diszkrecio-

nális kormányzati eszközökkel sokkal hathatósabban remélték terjeszteni, mint a jogállam megkötöttségei között.

Az 1867 utáni magyar kormányzati módszerek kialakulása ennek jó példája. Az 1918-ban megalakult „nemzeti” államok nemzeti kisebbségeikkel szemben leginkább a poroszoktól és a magyaroktól ellesett módszereket alkalmazták.

A politikai nacionalizmus az etatizmust is erősíti, mert a magyarosítás, románosítás, szlovákosítás kitűzött célja egy, a társadalom életébe felülről, az ellenálló társadalommal szemben beavatkozó állam eszméjét, a hatalomhoz fűződő politikai elvárásokat erősíti. Ez a mozzanat a parlamentáris rendszer államszemléletéből teljességgel hiányzik.

Az első világháború utáni békeszerződések a – győztesek oldalára került és területileg kielégített, valamint a legyőzött, területeket vesztett – kelet-európai nacionalizmusok határkérdéseinek a melegágya lettek. 1945-ben a szovjet vezetők az erdélyi kérdés nyitva tartásával a román és a magyar nem kommunista politikai vezetőkre egyidejűleg tudtak nyomást gyakorolni. Benes elnök és a cseh polgári politikusok fő gondja a szovjet támogatás biztosítása volt a cseh állam területi integritásának és a nemzetiségi kérdés cseh megoldásának az érdekében.

A kommunista párt politikai megerősödésében hatalmas segítséget jelentett a nemkívánatos nemzetiségek kiutasítása. Magyarországon a határon átdobott svábok tulajdonának az elosztása körül a pártok – főleg az MKP – a konkra lesők siserahadát terelheték politikai táborukba. De jóval fontosabb volt ez a körülmény Lengyelországban, ahol az új nyugati területekre, a németek helyére, a hatóságok politikai támogatása fejében nincstelen lengyel parasztok százezreit telepítették.

Csehszlovákiában a szudétanémetek és a magyar lakosság egy részének a kiutasítása révén a kommunista párt a jól felszerelt gazdaságok légióit osztotta szét a potenciális támogatók között. A párt befolyásának fenntartásában érdekeltté tett telepések a volt szudéta területen az

1946-os választáson az országosnál jóval magasabb, 50 százalékos kommunista szavazatot biztosítottak.

Fontos tényező volt a zsidókérdés is. A kelet-európai polgárosodás körülményei, különösen a hiányos jogrendszer és a társadalom kasztosodása miatt az emancipáció után a zsidóság nem tudott a kialakuló nemzeti társadalomba integrálódni. Az antiszemitizmus Közép- és Kelet-Európában sokkal virulensebb volt, mint a nyugati liberális demokráciákban. A zsidók elhurcolása és az 1944-es nyilas vérengzés a magyar átalakulásban nagy szerepet játszott. A haláltáborok, a sokk, az erkölcsi felháborodás élménye után sokan a kommunista pártban fedezték fel a mindenfajta nemzeti és vallási megkülönböztetés legkövetkezetesebb ellenfelét.

A marxi-lenini világnézet, a teljes társadalmi egyenlőségbe vetett szocialista hit tűnt az egyedüli útnak a nemzeti társadalomba való integrációra, egyben a legjobb orvosságnak az antiszemitizmus feléledése ellen. A kommunista párt hirtelen megerősödése Budapesten és a nagyszámú, fiatal értelmiséginek a pártba özönlése részben ennek a körülménynek volt betudható. Mint ahogy a magyar fasizmussal szembeni megtorlás, a bosszú igénye az új rendőrség számára teremtett káderalapot.

Az antiszemitizmus egyébként a népi demokratikus átalakulással együtt járó politikai feszültség éveiben kifejezetten erős volt. A kommunista párt ezt ki is aknáztta: a vidéken előforduló antiszemita pogromokat kizsákmányolók elleni népítéletnek tüntetve fel.

Az autonóm társadalmi cselekvés szűkülő köre

Az Elbán túli területek helyi és regionális különbségei miatt alig lehet az állam és társadalom viszonyáról általános képet adni. Sok jele van azonban annak, hogy az államilag irányított polgárosodás során a 19. században az autonóm társadalmi cselekvés régi központjai anélkül veszítették erejüket, hogy a kialakult új központok társadalmi hatalom tekintetében igazán megerősödtek volna. Így az állami túlsúly a társadalommal szemben már évtizedekkel a népi demokratikus átalakulás előtt növekedőben volt.

Magyarországon például a rendi dualizmus intézményeit korábban hordozó rétegek szerepe csökkent. Az arisztokrácia legfelső, osztrák és cseh családokkal összeházasodott csoportja a közélettől visszahúzódott, a középbirtokos nemesség jó része tönkrement és állami szolgálatba állt. A katolikus egyház függése a kormánytól jelentősen megnövekedett. Ugyanakkor feltűnő volt az ellentét a városi burzsoázia gazdagsága és elenyésző politikai súlya között. A külön politikai párt alakításának az igénye a polgárságban tulajdonképpen nem élt.

A polgári radikalizmus bázisa nem a polgárság, hanem a fővárosi marxista értelmiség. A városi élet alig volt forrása a polgári öntudatnak: ahogy magyarosodott, a polgárság abban a mértékben veszítette el polgári jellegét. „A városi középosztály a biztos közhivataloknak a pusztja függvénye” – jegyezte meg egy történész. A munkásosztály engedélyezett szervezeteit a kormány pórázon tartotta, a parasztságét el sem tűrte.

Független társadalmi erőt képviselt az arisztokrácia nemzeti csoportja (de nem a Ferenc József kreálta „új bárók”) és a tehetősebb dzsentr birtokosréteg (a Nemzeti Kaszinó és az Országos Kaszinó tagsága), az OMGE vezető gárdája, valamint a protestáns egyházak, a bankárok, a GYOSZ. E kasztszerű csoportok még ha együttműködtek volna – aminek sok jelét adták – se tudták volna ellensúlyozni a társadalomtól elszakadt, növekvő állami hatalmat. Az első világháború után a monarchia felbomlása, a közéleti antiszemitizmus és később a magyar gazdasági élet „zsidótlanítása” még tovább gyengítette az autonóm társadalmi cselekvés erőit.

A második világháború után végbement tulajdonkiszajátítás nem annyira újratezdés volt, hanem egy hosszabb ideje tartó folyamatnak a betetőzése. A munkásosztály szervezetei az SZDP-n keresztül az államapparátus lendítőkerekeivé váltak. Nem hozott létre független kisbirtokos osztályt a földosztás. Éppen ellenkezőleg, jelentősen megnőtt a mezőgazdasági termelőnek a függése, sőt kiszolgáltatottsága az államhivatalnokokkal szemben.

Agrárforradalmak alatt új birtokos osztály keletkezik és erősödik meg. Az 1945-ös földosztás során viszont éppen a tulajdon vált bizonytalanná. Egy új, a baloldali pártoktól függő helyi igazgatás a tisztviselők „belátása” alapján, azaz önkényesen elvett birtokot osztott szét. A kifizethetetlen, de soha nem is követelt, állami megváltási árral terhelt földnek az új birtokosa tulajdonképpen juttatásban részesült; „etatizált” paraszt lett. Helyzete a kommunista párthoz kötötte őt anélkül, hogy attól birtokának tulajdonjogi konszolidációját remélhette volna.

A régi birtokososztály és a városi tőkés tulajdonának állami kisajátítása után a hivatalnokország behódolt. A már minden rétegében függő és (ahol erre szükség volt) megfélemlített társadalomban egy-két incidens, rendőrségi letartóztatás bőven elegendő pszichológiai nyomást gyakorolt a „fordulat” kicsikarásához. Nem volt szükség a szovjet hadseregre.

Szervilis és ellenzéki mentalitás

Kinek milyen volt a feudalizmusa, olyan lett a polgári átalakulása. Engedelmisség, szolgálat és állami juttatás jellemezte a politikai-közszolgálati elit és a kistisztviselők viszonyát az *Obrigkeitsstaathoz* Közép- és Kelet-Európában. A hivatalos juttatást elváró, panaszkodó, konkra leső középrétegek szolgamentális és a juttató hatalom pártfogó, védelmet biztosító, koncosztó mechanizmusa, valamint a juttatási rendszerek etikettje a kelet-európai történelemnek tiszteletre méltóan hosszú múltra visszatekintő és nagyobbára még feltáratlan jellegzetessége.

A lakosság elvárásait az állammal szemben részben a társadalmi jólét és haladást előmozdító politikai ideológiák alakították ki. Közép- és Kelet-Európa modern történetének a legjelentősebb három politikai ideológiája, a liberalizmus, a nacionalizmus és a szocializmus mind etatizmussal keveredve jelentkeztek. Egy vonakodó társadalomnak felülről, azaz állami erőhatalommal keresztülvitt átrendezését célozták vagy a polgárosodás, vagy a nyelvi homogenitás vagy pedig a társadalmi egyenlőség megvalósítása érdekében.

Tipikusan közép-európai szellemi produktum volt az államot megszemélyesítő úgynevezett „organikus” állameszme. Nem volt ennek semmi köze Herbert Spencerhez vagy az angol neoliberais iskolához, amellyel néha összehasonlítják.

A kelet-európai értelmiségben egy nyugati liberális demokratikus átalakulásnak a 19. század óta mindig volt számottevő híve. De ezek fontosabb szerephez csak elvétve jutottak. Amilyen a rezsim, olyan az ellenzéke. Ha az nem alakíthat kormányt – például Magyarországon –, akkor a parlamenti heccmesterek, obstrukciós „küzdők”, megyei ellenállók, anarchisták, kommunisták, ébredők, kaszások stb. mindig nagyobb számban lesznek, mint a liberális demokrácia polgári és szocialista hívei. Vajon több demokrata volt-e Magyarországon az 1930-as években, mint az első világháború előtt?

A reformértelmiség 1945 tavaszán hitt az újrakezdésben. Erkölcsi felháborodása a fasizmus miatt és mert az ország a vesztes háborúból Hitler utolsó csatlósaként került ki, a kommunista párthoz közelítette, amely a múlttal való leszámolás legkövetkezetesebb képviselőjének látszott. Az urbánus és népi értelmiség az évszázados társadalmi elmaradottság felszámolásának, a magyar nép felemelésének és a társadalmi igazságosság eszméjének az igézete alatt vonult fel május elsején, énekelte tele a várost, hurrogta le a reakciót és Truman urat.

Sokan „a fényes szelek” nemzedékének a legjobbjából kommunisták lettek és a pártot szolgálták. A nemzedék zöme szimpatizáns várakozással figyelte a kommunista hatalomátvételt. Jutott bőven idealizmus is a malterbe, amivel Rákosi Mátyás autokráciája épült!

Refutáció és következtetés

A kelet-európai társadalomnak e vázlatosan elsorolt jellegzetességei különböző módon járultak hozzá a népi demokratikus átalakuláshoz. Némelyek, így például a diszkrecionális kormányzati módszerek, az új rendszer megteremtéséhez és fenntartásához is szükségesek voltak, míg mások, például az ipar egyoldalú szerkezete vagy a nyelvi-vallási megosztottság, csak a rendszer megalkotásánál spontánul érvényesülő

vagy politikailag kiaknázható körülményeknek tarthatók.

De a felsorolt mozzanatok együtt érvényesültek és egymásra gyakorolt kölcsönhatásukban jelentőségük meghatározódott. Például a zsidó elhurcolások, és a németek kiutasítása (ezt a kisgazdapárt is hangosan követelte!), önálló tulajdonos rétegek likvidációjaként járult hozzá a tulajdonelvétele általános folyamatához.

A felduzzadt állami tulajdon miatt megsokszorozódott a diszkrecionális kormányzati hagyomány jelentősége: hatalmasra nőtt a kommunista párt patronázs, azaz juttató hatalma. A porosz utas agrárfejlődés, a földosztás, a diszkrecionális adminisztratív módszerek és a népi reform értelmiség etatista elvárásai együtt hatva jelentőségben ugyancsak meghatározódtak. A példákat tovább lehetne sorolni.

A jellegzetességek áttekintése után felmerülhet az az ellenvetés, hogy ezek közül nem mindegyik fordult elő mindenütt, ahol népi demokrácia létrejött, és még lényegesebb, hogy egyik-másik jellegzetesség viszont ott is fellelhető volt – Európában is és még inkább azon kívül –, ahol nem keletkeztek népi demokráciák. De ezek az ellenvetések jórészt mégsem indokoltak. Nem állítom ugyanis, hogy a társadalmi jellegzetességek okozták a népi demokratikus átalakulást, hanem mindössze arra kerestem választ, hogy ezek együttesen annak megalakításában szükséges feltételeknek tekinthetők-e.

Franciaországban 1945 elején talán több kommunista volt, mint a Szovjetuniótól megszállt Kelet-Európában mindenütt együttvéve. De nem ott születnek a népi demokráciák, ahol a kommunista pártok erősek, hanem ahol ennek belső társadalmi és külső politikai feltételei megvannak. Nincs okunk feltételezni, hogy ha a háború végén a szovjet hadsereg az Elba folyó helyett a La Manche csatornánál találkozik nyugati szövetségeseivel, Franciaországban vagy Hollandiában, Csehszlovákiához és Magyarországhoz hasonló társadalmi rendszer jön létre.

A nyugat-európai országokat is meg lehet szállni és egy ideig katonai karhatalommal eladminisztrálni. De a belső társadalmi feltételek hiányában nehéz elképzelni, hogy egy népi demokratikus típusú átalaku-

lásra a liberális parlamentarizmus körülményei között tulajdonképpen hogyan is kerülhetne sor. Igen ám – hangzik az ellenvetés – akárhány kommunisztája vagy kommunista szavazója lehetett Franciaországnak 1945-ben, ha egyszer azok szovjet segítséget nem kaphattak.

A szovjet hatalmi ellenőrzés alá került, de a kelet-európai jellegzetességeket 1945-ben már csak kis mértékben felmutató Ausztria és Finnország háború utáni története rontja le az ellenvetést. Földkérdés nem volt egyik országban sem. Nemzetiségi kérdés sem. Finnországnak át kellett adnia stratégiaileg fontos területeket a Szovjetunióknak, de ezt a finn társadalom tudomásul vette.

Sem Ausztriával sem Finnországgal szemben nem támasztott egyetlen szomszédja sem a nemzeti elv alapján területi igényt. Egyik sem fosztotta meg az állampolgárságtól és utasította ki lakosságának egy részét. Ugyanakkor mindkettő erős parlamenti és a jogállam intézményes feltételei között működő kormányzattal bírt.

Ausztriában 1945 novemberében tartottak képviseléválasztásokat. Utána a néppárti Leopold Figl a szakszervezeteket is képviselő szocialistákkal együtt alakított kormányt. A kommunista párt mindent megtett tömegbefolyásának kifejtése érdekében, de az így is minimális maradt. A szovjet támogatással szervezett kommunista tömegakciók a pártot az osztrák társadalomtól elszigetelték. Polgári és szocialista politikusok szilárd, parlament és közvélemény támogatta államhatalmat építettek ki. Külpolitikában Ausztria semlegességének nagyhatalmi elismertetésére törekedtek. Az osztrák semlegességgel a szovjet végül is beérte és az országból az államszerződés megkötése után kivonta a csapatait.

Még tanulságosabb Finnország példája. Itt ugyanis, szemben Ausztriával egy erős, 1945-ben tömegbázissal rendelkező és lényeges hatalmi pozíciót megszerző kommunista párt mindent megtett, amit megtehetett a hatalom átvételére. Finnországban mégsem jött létre politikai polarizáción keresztül népi demokrácia. Mondják, hogy a szovjet ezt nem is szorgalmazta, mert a finn állam területének azt a részét, amely számára stratégiaileg fontos volt, elfoglalta és bekebe-

lezte. A megkisebbedett Finnország pedig szovjet szempontból stratégiai értékelen földdarab lett, „mert onnét sehová nem vezet út”. Nem tudjuk, hogy a szovjet mit tartott és mit nem tartott a háború után stratégiai érdekében állónak, de az erre támaszkodó érvelés azért sántít, mert a többi ellenőrzése alá kerülő területekhez hasonlóan, a szovjet a háború után Finnországban is sok mindent elkövetett a népi demokratikus átalakulás előmozdítása érdekében.

Egy vezető sztálinista, Zsdanov lett a finnországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke. Az 1945 tavaszán megtartott választásokon a kommunista irányítás alatt álló Demokratikus Liga a mandátumok 25 százalékával a parlament legnagyobb pártja lett. A kommunisták a választás után megalakult kormány tárcáinak egyharmadát szerezték meg. Zsdanov erős nyomást gyakorolt a finn politikusokra: Y. Leino, a legtekintélyesebb hazai kommunista vezető, belügyminiszter lett.

Zsdanov és a kommunista miniszterek a háborús bűnösök megbüntetésére népbíróságok felállítását követelték. Leino nagy buzgalommal látott hozzá a tisztviselők leváltásához, helyettük kommunistáknak és pártfogoltjaiknak a kinevezéséhez és a kommunista rendőrség megteremtéséhez. A párt követelte a termelési eszközök államosítását és a többi Elbán túli ország történetéből jól ismert utcai tömegakciókat szervezett. Zsdanov közben a működésével elégedetlen köztársasági elnököt leváltatta és egy új, szovjetbarát köztársasági elnököt neveztetett ki.

A máshol oly jól bevált taktika Finnországban visszafelé sült el. Úgy tűnik, hogy ez mindenekelőtt a finn politikai intézmények természetének és a finn politikai hagyományoknak tulajdonítható. Finnország már a két háború között nyugati parlamentáris jogállam lett. Mint vesztes fél került ki a háborúból, de a finn állami élet folytonossága fennmaradt. A már nagyon korán, 1945 tavaszán megtartott választások után a kormányalakításban a többségi elv érvényesült. Amikor Zsdanov és a finn kommunisták népbíróság felállítását követelték, azt Finnországban nyilvános vita és parlamenti tárgyalás után törvénnyel hozták létre.

A büntető eljárások során megőrizték a bírói függetlenség elvét. A volt fasiszták megbüntetését nem sikerült politikai megfélemlítésre felhasználni. Leino miniszternek a rendőrség átszervezésére és a kommunista pártnak a tömegek mozgósítására irányuló akciói sem félemlítették meg a finn közvéleményt. Rossz sajtót kapott a kommunista miniszter, megcsappant a kommunisták népszerűsége. A pártok, a parlament, a tisztviselői kar ellenállt a nyomásnak.

A kommunista belügyminiszter tehetetlen volt saját hivatalában, mert a szabad sajtó, a parlamenti kormányzat, a független bíróságok, a tisztviselői szolgálati pragmatika más intézményekkel együtt sokkal jelentősebbnek bizonyult, mint a belügyminiszter személye. Végül is (még egy 1945-ben elkövetett törvénysértés miatt) a parlament a belügyminisztert tárcájától határozattal megfosztotta.

Az 1948-ban tartott választásokon a kommunistákra leadott szavazatok száma visszaesett és a párt a választás után kivált a kormányból. Sztálin mindezt annál is könnyebben vette tudomásul, mert a finn kormány már a választás előtt (1948 áprilisában) a magyar és a román szerződéshez hasonló barátsági és kölcsönös segélynyújtási szerződést írt alá. (Meddig maradhatott volna e szerződést minden áron fenntartani akaró és a közvélemény, valamint a parlament támogatásától függő kabinet hatalmon Magyarországon a szovjet csapatok kivonulása után?)

Mondják sokan, hogy Magyarország és más kelet-európai országok sorsa már 1944 őszén vagy legkésőbb Jaltában eldőlt a nagyhatalmak „százalék megállapodásaival”, amelyek a háború utáni érdekszférákat elhatárolták. De nem tudjuk és kérdéses, hogy Churchill, Eden vagy akár Sztálin pontosan tudták-e, hogy mit kell érdekszférán érteni – különösen a társadalmi rendszert illetően. Hogy az „polgári” vagy „népi” demokratikus rendszert jelentett-e, hogy a „népi” demokráciának a háború után forgalomba került különböző értelmezései közül pontosan melyiket? Nincs okunk azt hinni, hogy a társadalmi rendszer kérdésében a nagyhatalmak bármikor is megegyezésre jutottak volna.

Hogy mi történt egy-egy országban, az a belső körülményeken is múlt. A népi demokratikus átalakulás nem tekinthető egy társadalmi forradalom következményének – mint ahogy a szocialista átalakulás Oroszországban 1917 után kétségtelenül az volt. Az is nyilvánvaló, hogy az új rendszer Kelet-Európában nem a társadalom képviselői intézményeinek az elhatározásából, fokozatos reformok során született meg – eddig ilyenre marxista-leninista társadalmi rendszer nem nyújtott példát. De az új rendszer Kelet-Európában nem is egyszerűen szovjet katonai beavatkozás következménye – mint például az afgán.

A népi demokrácia mindenekelőtt belső politikai folyamat eredménye. A kialakult rendszer mégsem tartható a korábbi társadalomfejlődés termékének, hiszen ilyen mindenütt csak a szovjet hatalmi szférán belül és a Szovjetunió hatalmi gépezetének a beavatkozása segítségével jött létre. De a közvetlen beavatkozás – Lengyelországot kivéve – minimális volt és csak ott lehetett hatékony, ahol az általunk felsorolt társadalmi jellegzetességek, megoldatlan problémák, tradíciók és elvárások tömegesen voltak jelen és így kihasználhatók voltak.

Mindezeknek a tényezőknek a tömeges jelenléte együtt pedig csak az Elbától keletre eső területekről állapítható meg (kivéve Finnországot és Ausztriát 1945 után!). Belső feltételek hiányában a társadalom nagy részének támogatását elnyerő vagy passzivitásra jó okkal számító népi demokráciák helyett csak Quisling-típusú bábrendszerek jöhettek volna létre.

A társadalmi változások sokkal lassabbak, a történelmi folytonosság sokkal makacsabb, semmint ezt kortársi szenvedélyektől fűtve elképzelni merészeljük.

A Hollandiai Mikes Kelemen Kör 1980. szeptemberi konferenciáján előadásom után a hallgatók közül valaki megkérdezte, mi az oka annak, hogy a Szovjetunió a háború végén elsősorban éppen arra a területre tartott igényt mint védelmi érdekszférára, ami évszázadok óta a nyugat-európaiktól eltérő társadalmi jellegzetességeket mutat.

Erre sajnos ma sem tudnék kielégítőbb választ adni, mint akkor: a jellegzetességek a társadalmi elmaradottságból adódnak. A kelet-európai övezet a kontinensen nyugatról keletre haladva az egyre súlyosabbá váló társadalmi elmaradottság mértékének szempontjából „fejlettebb” nyugati, és a még elmaradottabb orosz terület között terül el –, annak nyugati szomszédságában, azaz éppen ott, ahol a szovjet stratégia, érthetően, védelmi övezetének vél.

De, hogy a nyugati és a keleti szövetségesek miért éppen annál a németországi folyónál kellett, hogy találkozzanak 1945 áprilisában, ami a történeti irodalomban mindig is a kelet-európai társadalmi jellegzetességek szimbolikus határaként szerepelt, erre a kérdésre úgy gondolom csak Hegel tudna vagy esetleg Toynbee merne válaszolni.

(1980)

(*Nyugati Magyar Tanulmányírók Antológiája, EPMSZ, 1987*)